

लढवय्या महिला: भारताच्या स्वातंत्र्यापासून देश उभारणी पर्यंतचा प्रवास

डॉ. प्रमोद कोंडाजी चव्हाण

इतिहास विभाग, सह -प्राध्यापक

श्री सद्गुरु गंगागीर महाराज सायन्स, गौतम आर्ट्स अँड संजीवनी कॉमर्स कॉलेज, कोपरगाव

DOI :

ARTICLE DETAILS

Research Paper -5

Received: 30/08/2026

Accepted: 31/08/2026

Published: 07/09/2026

ABSTRACT

सारांश- भारतीय स्वातंत्र्यचळवळ आणि स्वातंत्र्योत्तर देशउभारणीच्या प्रक्रियेत महिलांचे योगदान अत्यंत मोलाचे राहिले आहे. स्वातंत्र्याच्या लढ्यात अनेक महिलांनी सत्याग्रह, आंदोलन, भूमिगत कार्य, तुरुंगवास आणि सामाजिक संघटन यांसारख्या विविध माध्यमांतून सक्रिय सहभाग घेतला.

प्रस्तुत संशोधनपर लेखात सरोजिनी नायडू, स्वरूपराणी नेहरू, कमला नेहरू, कस्तुरबा गांधी, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, अरुणा असफअली, सुचेता कृपलानी, विजयालक्ष्मी पंडित आणि इंदिरा गांधी या महिलांच्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. स्वातंत्र्यलढ्यातील त्याग व समर्पणाबरोबरच स्वातंत्र्यानंतर राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रांत त्यांनी केलेल्या कार्याचे विश्लेषण केले आहे.

या अभ्यासातून भारतीय महिलांनी राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेत केवळ सहभागी म्हणून नव्हे, तर नेतृत्वकर्त्या म्हणूनही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावल्याचे स्पष्ट होते.

बीजशब्द : भारतीय स्वातंत्र्यचळवळ, महिला नेतृत्व, स्वातंत्र्यसंग्राम, राष्ट्रउभारणी, स्त्री-सक्षमीकरण, महिला स्वातंत्र्यसैनिक, सामाजिक योगदान

Disclaimer: The views and conclusions expressed in this article are solely those of the authors. The authors are responsible for the originality, accuracy, integrity, and ethical compliance of the manuscript, including freedom from plagiarism, copyright infringement, data falsification, and other academic misconduct.

प्रस्तावना:-

भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीच्या काळात अनेक महिलांनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सक्रिय सहभाग नोंदविला. अनेक महिलांनी तुरुंगवास भोगला, लाठी-काठीचे प्रहार सहन केले आणि वैयक्तिक, कौटुंबिक अडचणी असूनही स्वातंत्र्यलढ्यापासून माघार घेतली नाही. तुरुंगातील जीवनात स्पृश्य-अस्पृश्यता आणि श्रेष्ठ-कनिष्ठतेच्या भावना बाजूला ठेवून एकतेची भावना निर्माण झाली. विविध सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमीतील महिलांनी देशासाठी त्याग आणि समर्पण केले. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर यांपैकी अनेक महिलांनी राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक क्षेत्रांत उल्लेखनीय कामगिरी केली.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:-

- भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीत महिलांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे.
- निवडक महिला स्वातंत्र्यसैनिकांच्या त्याग, संघर्ष आणि नेतृत्वाचे विश्लेषण करणे.
- स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या देशउभारणीत महिलांच्या योगदानाचा आढावा घेणे.
- महिलांच्या बहुआयामी कार्यातून राष्ट्रनिर्मितीतील त्यांच्या भूमिकेचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत अभ्यास हा ऐतिहासिक व वर्णनात्मक स्वरूपाचा आहे. उपलब्ध संदर्भग्रंथांतील माहितीच्या आधारे निवडक महिला स्वातंत्र्यसैनिकांच्या कार्याचा आढावा घेण्यात आला आहे. व्यक्तींच्या स्वातंत्र्यचळवळीतील सहभागासोबत स्वातंत्र्योत्तर कार्याचा तुलनात्मक आणि विश्लेषणात्मक विचार करण्यात आला आहे.

मुख्य विवेचन व विश्लेषण:-

सरोजिनी नायडू:-

सरोजिनी नायडू यांनी त्यांच्या वयाच्या १८ व्या वर्षापासूनच भारतीय जनतेची सेवा करण्याचे व्रत घेतले होते. त्यांनी सन १९११ ते १९४२ पर्यंत स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेतला. १९४२ च्या 'चले जाव' आंदोलनात भाग घेतल्याने त्यांना अटक झाली. स्वातंत्र्य कार्यासाठी त्यांना १९३०, १९३२ व १९४२ साली तुरुंगात जावे लागले. अॅनी बेझंट यांनी सुरू केलेल्या होमरूल चळवळीतही त्यांचा सहभाग होता. महात्मा गांधींच्या त्या शिष्या होत्या. सन १९२५ मध्ये त्या काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून निवडल्या गेल्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर उत्तरप्रदेशच्या त्या पहिल्या महिला राज्यपाल झाल्या. भारतीय महिलांना मताधिकार मिळावा म्हणून १९१९ मध्ये त्या इंग्लंडला गेल्या होत्या.

सरोजिनी नायडू या इंग्रजी भाषेतील कवयित्री होत्या. १९०५ साली त्यांचा 'सोनेरी उंबरठा' (गोल्डन थ्रेशोल्ड) हा काव्यसंग्रह प्रसिध्द झाला. त्यानंतर 'कालपक्षी' (दि बर्ड ऑफ टाईम), 'तुटलेला पंख' (ब्रोकेन विंग) हे काव्यसंग्रह प्रसिध्द झाले. त्यांना 'भारत कोकिळा' ही उपाधी मिळाली. राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात त्यांनी उत्साहाने कार्य केले. सन १९४९ मध्ये त्यांचे निधन झाले.

स्वरूपराणी नेहरू:-

१९३० च्या सत्याग्रह आंदोलनात आणि १९३२ च्या सविनय कायदेभंग चळवळीत स्वरूपराणी नेहरू यांनी सहभाग घेतला. पं. मोतीलाल नेहरू यांच्या कुटुंबाने स्वातंत्र्यचळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला आणि स्वरूपराणी यांनीही आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे तुरुंगवास सोसला.

कमला नेहरू:-

पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या पत्नी आणि इंदिरा गांधी यांच्या मातोश्री कमला नेहरू यांनी स्वातंत्र्यचळवळीत सक्रिय सहभाग घेतला. त्यांच्या सहभागामुळे त्यांना १९३१ मध्ये तुरुंगवास झाला.

कस्तुरबा गांधी:-

महात्मा गांधी यांच्या पत्नी कस्तुरबा गांधी यांनी स्वातंत्र्यचळवळीत महत्त्वपूर्ण सहभाग घेतला. चंपारणातील शेतकरी व मजुरांवरील अन्यायाविरुद्धच्या कार्यात त्यांनी गांधीजींना पाठिंबा दिला. असहकार चळवळीच्या काळात त्यांनी मार्गदर्शन केले. १९४२ च्या 'भारत छोडो' आंदोलनातील सहभागामुळे त्यांना तुरुंगवास भोगावा लागला. तुरुंगात असताना प्रकृती खालावली आणि २२ फेब्रुवारी १९४४ रोजी त्यांचे निधन झाले.

कमलादेवी चट्टोपाध्याय:-

मिठाच्या सत्याग्रहात भाग घेणारी व नऊ वर्षे कठोर कारावास भोगणारी ही 'तेजस्वी महिला' म्हटली जाते. त्यांनी म. गांधीच्या असहकार चळवळीत भाग घेतला होता. त्यांनी कठोर कारावास भोगला. भारतीय रंगमंच आणि हस्तकलेच्या पुनरुज्जीवनासाठी त्यांचे योगदान महत्त्वाचे होते. परदेशात भारतीय कलांचे प्रदर्शन आयोजित करून त्यांनी भारतीय संस्कृतीचा प्रसार केला. त्यांच्या कार्यामुळे त्यांना 'भारताच्या सांस्कृतिक राजदूत' म्हणून ओळख मिळाली. १९६५ मध्ये त्यांना मॅगसेसे पुरस्कार आणि १९८७ मध्ये पद्मविभूषण सन्मान मिळाला. अशा या थोर स्वातंत्र्यसेनानीचे निधन सन १९८८ मध्ये झाले.

अरुणा असफअली:-

अरुणा असफअली या स्वातंत्र्यसैनिक आणि भूमिगत चळवळीच्या प्रभावी नेत्या होत्या. स्वातंत्र्यचळवळीच्या काळात त्यांनी अनेकदा तुरुंगवास भोगला. अनेक नेते तुरुंगात असताना त्यांनी चळवळ पुढे नेली. ९ ऑगस्ट १९४२ रोजी मुंबई येथे त्यांच्या हस्ते झेंडावंदन झाले. ब्रिटिश सरकारने त्यांना पकडण्यासाठी पारितोषिक जाहीर केले होते; तरीही त्यांनी आपले कार्य सुरू ठेवले.

सुचेता कृपलानी:-

सुचेता कृपलानी यांनी १९४२ मध्ये अरुणा असफअली आणि उषा मेहता यांच्यासोबत भूमिगत राहून स्वातंत्र्यचळवळीत सहभाग घेतला. त्यांच्या कार्यातून महिलांच्या संघटनक्षमतेचे आणि नेतृत्वाचे दर्शन घडते.

विजयालक्ष्मी पंडित:-

विजयालक्ष्मी पंडित यांनी स्वातंत्र्यासाठी अनेकदा तुरुंगवास भोगला. त्यांनी भारतात तसेच परदेशातही भारताच्या स्वातंत्र्याच्या भूमिकेचा प्रचार केला. १९३७ मध्ये त्या उत्तर प्रदेशच्या पहिल्या महिला मंत्री झाल्या. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या कार्यात त्यांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. १९६२-६४ या काळात त्या महाराष्ट्राच्या राज्यपाल होत्या. भारताच्या राजदूत म्हणूनही त्यांनी विविध देशांत काम केले.

इंदिरा गांधी:-

१९ नोव्हेंबर १९१७ रोजी इंदिरा गांधी यांचा जन्म झाला. त्यांचे वडील पं. जवाहरलाल नेहरू व आई कमला यांना आपल्या या मुलीचे नाव 'प्रियदर्शिनी' ठेवावे असे वाटत होते. लहानपणापासूनच इंदिरा गांधीची स्वातंत्र्यसंग्रामाशी ओळख झालेली होती. त्यांचा विवाह स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झालेल्या फिरोझ गांधींशी १९४२ मध्ये झाला. हा काळ आंदोलनाचा होता. 'चले

जाव' आंदोलन सुरू झालेले होते. त्यात या दोघांनीही भाग घेतला, आणि तुरुंगवासाची शिक्षा झाली. इंदिरा गांधी ११ सप्टेंबर १९४२ ते १३ मे १९४३ या काळात नैनीच्या तुरुंगात होत्या.

१९५६ मध्ये अखिल भारतीय युवक काँग्रेसच्या त्या अध्यक्षा होत्या. राजकीय क्षेत्राबरोबरच त्यांचा सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातही सहभाग होता. 'बाल सहयोग' व शिक्षण सहायक मंडळाची त्यांनी स्थापना केली होती. स्त्री-शिक्षणाला चालना मिळावी म्हणून 'स्त्री-शिक्षण मंडळ' स्थापन केले. १९५९ साली त्या काँग्रेसच्या अध्यक्षा म्हणून निवडून आल्या. पक्षाच्या संघटनेसाठी दौरे केले. संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या कार्यात मोठे कार्य केले. आंतरराष्ट्रीय राजकारणातही पंतप्रधानांच्या वैयक्तिक चिटणीस म्हणून देशोदेशींचे दौरे केले. न्यूयॉर्क येथे भरलेल्या जागतिक परिषदेत भारताची प्रतिनिधी म्हणून जवाहरलालजींनी त्यांची नियुक्ती केली होती. १९५३ साली अमेरिकेने त्यांना 'मातृ पारितोषिक' (मदर्स अवॉर्ड), राजकीय क्षेत्रातील कार्यासाठी इटलीचा 'इसाबेला डी'एस्टे' अवॉर्ड मिळाले.

१९६६ मध्ये इंदिरा गांधी पंतप्रधान झाल्या. या काळात त्यांच्यासमोर अनेक समस्या होत्या. त्या त्यांनी मोठ्या कौशल्याने हाताळल्या. १९६७ च्या निवडणुकीत इंदिरा गांधी प्रचंड मताने निवडून आल्या. या काळात बांगलादेशचा प्रश्न उपस्थित झाला. तेव्हा इंदिरा गांधींनी मध्यस्थी केली. बांगलादेशला स्वातंत्र्य मिळाले. स्वतःच्या बुद्धीने, परिश्रमाने त्यांनी आंतरराष्ट्रीय पेचप्रसंगात विजय मिळवला. त्यांच्या कामगिरीमुळे त्यांना देश-विदेशामध्ये सन्मानित करण्यात आले. फ्रेंच इन्स्टिट्यूट ऑफ पब्लिक ओपिनियनने लोकमताद्वारा कौल घेऊन त्यांना फ्रान्सने 'सर्वाधिक प्रशंसित व्यक्ती' म्हणून घोषित केले. १९७१ मध्ये 'भारतरत्न' हा बहुमान प्राप्त झाला.

बांगलादेशचा प्रश्न सोडवून इंदिरा गांधींनी जुलै १९७२ मध्ये पाकिस्तानबरोबर सिमला येथे शांतता करार केला. १९७७ मध्ये आणीबाणीनंतर त्यांना पंतप्रधानपद मिळू शकले नाही. मात्र आणीबाणीच्या काळात इंदिराजींनी २० कलमी कार्यक्रम देशाच्या भल्यासाठी आखला होता. १९८० साली पंजाबमधील गुंतागुंत वाढत गेली. १९८४ मध्ये 'ऑपरेशन ब्लू स्टार' झालं. ३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी त्यांच्या सुरक्षा कर्मचाऱ्याने इंदिराजींवर गोळ्या झाडल्या. त्यात त्यांचा मृत्यू झाला. भारतातील प्रथम महिला प्रधानमंत्री श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या प्रभावी नेतृत्वाने भारतातील विस्मृत जीवनमूल्यांना पुन्हा प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली. १९८२ साली त्यांनी एशियाड स्पर्धेचे आयोजन केले होते. कामातील तत्परता, इमानदारी, समर्पण वृत्ती, प्रभावी व्यक्तिमत्त्व हे त्यांचे प्रमुख गुण होते. रोज त्या १६ ते १८ तास राजकीय क्षेत्रातील कामात मग्न असत. त्यांची कारकीर्द ही एका सफल पंतप्रधानाची झाली.

चर्चा:-

वरील अभ्यासातून भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील महिलांचा सहभाग हा केवळ प्रतीकात्मक नव्हता, तर तो प्रत्यक्ष संघर्ष, नेतृत्व, संघटन आणि त्याग यांवर आधारित होता, असे दिसून येते. काही महिलांनी तुरुंगवास सहन करून आंदोलनात सहभाग घेतला, तर काहींनी भूमिगत राहून चळवळीचे नेतृत्व केले. स्वातंत्र्यानंतरही या महिलांनी राजकारण, प्रशासन, सामाजिक सुधारणा, शिक्षण, कला, संस्कृती आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध या क्षेत्रांत कार्य केले. त्यामुळे भारतीय स्त्रीची भूमिका स्वातंत्र्यलढ्यापुरती मर्यादित न राहता राष्ट्रनिर्मितीच्या व्यापक प्रक्रियेत विस्तारली.

निष्कर्ष:-

प्रस्तुत अभ्यासावरून असे स्पष्ट होते की भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या देशउभारणीत महिलांचे योगदान अत्यंत मोलाचे व अतुलनीय राहिले आहे. सरोजिनी नायडू, स्वरूपराणी नेहरू, कमला नेहरू, कस्तुरबा गांधी आणि इंदिरा गांधी यांसारख्या विविध कौटुंबिक पार्श्वभूमी असलेल्या महिलांनी वैयक्तिक आणि कौटुंबिक अडचणी बाजूला ठेवून देशासाठी त्याग केला.

अरुणा असफअली व सुचेता कृपलानी यांनी भूमिगत राहून चळवळीचे नेतृत्व केले, तर सरोजिनी नायडू आणि विजयालक्ष्मी पंडित यांनी भारताची भूमिका व्यापक पातळीवर मांडली. कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांनी भारतीय कला व हस्तकलेच्या संवर्धनासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले. इंदिरा गांधी यांनी भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून प्रभावी राजकीय नेतृत्व केले.

थोडक्यात, भारतीय महिलांनी स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी संघर्ष करताना त्याग, धैर्य, संघटन आणि नेतृत्वाची उदाहरणे निर्माण केली. स्वातंत्र्याची पहाट पाहण्यासाठी आणि स्वतंत्र भारताला प्रगतीपथावर नेण्यासाठी या महिला क्रांतिकारक व नेत्या यांचे योगदान भारतीय इतिहासात सदैव स्मरणीय राहील.

संदर्भग्रंथ:-

१. डॉ. जयसिंगराव पवार, प्रा. मंजुश्री पवार – आधुनिक भारताचा इतिहास, अरुंधती प्रकाशन, कोल्हापूर, २००७, पृ. ८५.
२. डॉ. सोमनाथ रोडे – आधुनिक भारत, मनोहर पिंपळाखुरे, पिंपळाखुरे अँड कं. पब्लिशर्स, १९९८, पृ. ७०.
३. डॉ. जयसिंगराव पवार – हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, निराली प्रकाशन, १९९८, पृ. ११०.
४. डॉ. सुमन वैद्य, डॉ. शांता कोठेकर – आधुनिक भारताचा इतिहास, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, १९९४, पृ. ७८.
५. डॉ. श. गो. कोलारकर – स्वतंत्र भारताचा इतिहास, श्री मंगेश प्रकाशन, १९९७, पृ. २४४.

GLOBAL ACADEMIC SPECTRUM

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL

RESEARCH | INNOVATION | KNOWLEDGE | IMPACT